

בין הזוהר והאדרות למעשה משבעה קבצנים – נרטיבים של שיעור קומה

שפרה אסולין

המעשה משבעה קבצנים¹ הוא במידה רבה פסגת יצירתו הסיפורית של ר' נחמן מברסלב והוא זכה לפרשנויות רבות ומגוונות.² במאמר זה ברצוני להתמקד בפן אחד, מרכזי לטעמי, של הסיפור שלא זכה עדין לעיון מעמיק והוא זיקתו לסודות שיעור קומה, המהווים ענף מרכזי בתורת הסוד היהודית. ננסה להתבונן מחדש במעשה משבעה קבצנים באמצעות פרספקטיבה זו, ובמיוחד דרך ספרות האדרות הזוהרית, סיפור הסיפורים אשר לזוהר.³

הזיקה בין ר' נחמן וכתביו לזוהר

זיקתו של ר' נחמן לספרות הזוהר היא מן המפורסמות. במחקרים שונים לובנו מגוון פנים של זיקה זו, ולאחרונה חידדה ביטי רואי את הזיקה המיוחדת של ר' נחמן לשכבת תיקוני הזוהר דווקא.⁴ גם למעשה משבעה קבצנים, בו אנו עוסקים, קשרים מובהקים לשכבת תיקוני הזוהר. ניתן לומר כי ההופעה הפלאית של הקבצנים, המתגלים ונעלמים כהרף עין יונקת מספרות התיקונים שבה תדירה הופעתם של זקנים

למשה אידל, מורנו הגדול, בתודה על כל נתיבות החכמה שפתח בפנינו.

¹ לנוסח מבורר של המעשה משבעה קבצנים, ולהערות ביבליוגרפיות והיסטוריות אודות המעשה, זמנו ותהליך היווצרותו ראו צ' מרק, כל סיפורי ר' נחמן מברסלב, המעשיות, הסיפורים הסודיים, החלומות והחזיונות, מהדורה מבוררת על פי כתבי יד, ישראל 2014 (להלן: מרק, כל סיפורי ר' נחמן מברסלב), עמ' 358 – 375.
² תקצר היריעה מלפרוס במלואן את הפרשנויות למעשה משבעה קבצנים. מעבר לפרשנויות הפנים ברסלביות אזכיר כאן רק מספר קריאות פרשניות נוספות: ראו למשל אבן ישראל עדין [שטינזלץ], ששה מסיפורי המעשיות של רבי נחמן מברסלב, בצירוף מבוא ופירושים, ירושלים ותל אביב תשמ"א; דן, י', הסיפור החסידי, ירושלים 1975; דרייפוס יאיר, חתונה של אבודים, אפרת תשע"א; ר' הורן (עורך), החיים כגעגוע, קריאות חדשות בסיפורי מעשיות של ר' נחמן מברסלב, ישראל 2010, חלק שני; Shaul Magid, 'Nature, Exile, and Disability in R. Nahman of Bratslav's "The Seven Beggars"', Hava. 1259 Tirosh-Samuelson (ed.), Judaism and Ecology, Cambridge, MA, 2002, pp. 333-368. ועוד, ראו ד' אסף, ביבליוגרפיה מוערת: ר' נחמן מברסלב, תולדותיו ומורשתו הספרותית, ספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, חסידות ברסלב וסביבותיה. ירושלים תש"ס.

³ על ספרות האדרות בזוהר ראו מ' אידל, "המחשבה הרעה" של האל, תרביץ מט ג-ד, עמ' 356 – 364; הני"ל, דמות האדם שמעל לספרות: על תורת הצחצחות של ר' דוד בן יהודה החסיד, דעת, 4 (תש"ס); הני"ל, עוד על ר' דוד בן יהודה החסיד והאר"י, דעת 7 (תשמ"א) עמ' 69 – 71; חומר קבלי מבית מדרשו של ר' דוד בן יהודה החסיד, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב, ב (תשמ"ג) עמ' 194 – 197; הני"ל, הספרות שמעל לספרות, לחקר מקורותיהם של ראשוני המקובלים, תרביץ נא ב (תשמ"ב), עמ' 239 – 280; Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism* London 2008, pp. 417-425. ש' אסולין, קומתה של השכינה: מקומו של הפרצוף האלוהי הנקבי בין האדרא רבא לאדרא זוטא, ח' קרייסל, ב' הוס, וא' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית: מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תשי"ע, עמ' 103 – 182; Giller P. *Reading the Zohar: the Sacred Text of the Kabbalah*, Oxford 2001, pp. 89 – 158 (להלן: גילר, לקרוא את הזוהר); מ' הלר אשד, אדרא רבא: סיפור הסיפורים של הזוהר, בתוך: הסיפור הזוהרי, עורכים י' ליבס, י' בן הראש, מ' הלנר אשד, ירושלים תשע"ז ב, עמ' 517 – 563; הני"ל, מבקשי הפנים: מסודות אדרא רבא בזוהר, ישראל תשעז (להלן: הלנר אשד, מבקשי הפנים, מ"ר ניהוף, ר' מרוז, וי' גארב, (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, ירושלים תשע"ב, עמ' 164 – 181 (להלן, הלנר אשד, רפואת הפנים); א' הר שפי, מלכין קדמאין: הבריאה וההתגלות בספרות האידרות של הזוהר, לוס אנג'לס תשע"ה (להלן, הר שפי, מלכין קדמאין); הני"ל, 'כמה שניא שעתא דא מאידרא', האדרא זוטא, מבנה ומשמעות, קבלה 26 (2012), עמ' 203 – 223 (א' הר שפי, אדרא זוטא); י' ליבס, 'המשיח של הזוהר- לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון רגל מלאת שמונים שנה לרגשם שלום, בעריכת ש. ראם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 236-87, (להלן: ליבס, המשיח של הזוהר); הני"ל, כיצד נתחבר ספר הזוהר, י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 71 – 1; נטע סובול, הפרת התורה ותיקון האל, לוס אנג'לס, 2017 (להלן: סובול, הפרת התורה); הני"ל, אין מלאך אחד עושה שתי שליחויות, על רגע דרמטי באדרא רבא, קבלה 22 תשע"א, עמ' 283 – 303; הני"ל חטיבת האדרות בספר הזוהר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב תשע"א; הני"ל, סיפור קין והבל כפרק סיום של מיתוס מות המלכים באדרא רבא, בתוך: הסיפור הזוהרי, עורכים י' ליבס, י' בן הראש, מ' הלנר אשד, ירושלים תשע"ז ב, עמ' 564 – 585. Commentary by Daniel. The Zohar. Prizker Edition, Translation and C. Matt, vol.8-9, Stanford University Press, 2014 – 2016.; Wolfson E. *Images of God's Feet: Some Observations of the Devine Body in Judaism*, H. Eilberg Schwartz (ed.), *People of the Body: Jews and Jdaism From an Embodied Perspective*, Albany 1992, pp.143 – 181 ועוד.

⁴ ראו ב' רואי, 'פקודא בתר דא להשיב אבידה': גלגולים מספרות תיקוני הזוהר אל ר' נחמן מברסלב, בתוך: הסיפור הזוהרי, עורכים י' ליבס, י' בן הראש, מ' הלנר אשד, ירושלים תשע"ז, ב, בעיקר עמ' 674 – 675, וראו הפניותיהם של ספרות המחקר.

ודמויות שונות, המתגלות ושבבות ומתכסות לאחר שהסתיימה דרשתם. נראה כי תיקון סט במיוחד היווה מקור השראה לר' נחמן ביחס לשנים משבעת הקבצנים. כפי שהראו יהודה ליבס וצביקה מרק, סיפורו של הקבצן השישי, נטול הידיים, אודות בת המלכה הנמלטת שאותה מרפא הקבצן השישי, הוא עיבוד נרטיבי של תמונת השכינה החולה בתיקון זה.⁵ ביטי רואי, חני סמית ואחרים עמדו גם על הקשר המרתק בין סיפור בעל הקבין בתיקון סט ובין הקבצן השביעי מבין שבעת קבצנים.⁶ במרכז סיפור זוהרי זה, שאותו בוודאי הכיר ר' נחמן, עומד חיגר פלאי, בעל קבין שרץ לפתע ככוכב שביט, כשהוא גומע מרחקים בקפיצת הדרך באמצעות סודם של שבעת ההבלים של שלמה בפסוק 'הבל הבלים אמר קהלת הבל הבל'. ניתן לזהות על נקלה את המבנה העלילתי בסיפור זוהרי זה עם המבנה הנרטיבי היסודי במעשה משבעה קבצנים, ויתכן מאוד שהסיפור בתיקונים היווה מקור ההשראה למעשה הקבצנים כולו. בקלות נוכל להוסיף את בעל הקבין הזוהרי לגלריית הקבצנים שכוחם במומם – העיור הרואה, החרש המאזין, כבד הפה המפליא לדבר ולשיר וכדו'. גם בפיו מושמת אמירה דומה לזו של הקבצנים. בלשונו של ר' נחמן היה וודאי אומר, 'ואני איני חיגר כלל אלא שמרחב העולם כולו אינו עולה בעיני אלא כהבל ההבלים'. ואכן מה רבה הפליאה נוכח העובדה שדווקא את סיפורו של הקבצן נטול הרגליים בחר ר' נחמן להעלים עד בא גואל.

חידה בלתי פתורה זו הטמונה בסופו של המעשה הברסלבי היא כאמור רק אחת מן הזיקות המרובות של מעשה משבעה קבצנים לזוהר ולתיקונים שעליהם עמדו חוקרים ופרשנים. אולם דומה כי זיקה מרכזית וכוללת לזוהר, העומדת בתשתיתו של מעשה משבעה קבצנים, נותרה סמויה מן העין, והיא הזיקה לספרות האדרות הזוהרית ולענף הקבלי של סודות שיעור הקומה.

שתי האדרות, ובעיקר האדרא רבא, תפסו מקום מרכזי בעולמו של ר' נחמן.⁷ תכניהם, כמו גם אלו של ספרא דצניעותא שאותו הן מפרשות, שבים ועולים בדרשותיו של ר' נחמן בליקוטי מוהר"ן. כפי שהראה צבי מרק,⁸ צילה של האדרא מונח גם על פרשת הספר הנשרף, שאותו הוא מכנה 'האדרא הברסלבית'. ביטוי לכך ניתן לראות בדברי ר' נתן מנמירוב, שסיפר ש'כתב את הספר בגי' [שעות] ומחצה, ואח"כ יצאתי כמו מהאדרא'.⁹ ר' נתן קושר את מותו הקרב להשתתפות באדרא זו, שבדומה לאדרא רבא גבתה את חייהם של שלושה מתלמידי רשב"י. בתודעה העצמית של ר' נחמן נקשר מותם של אשתו ובנו בהתרחשויות המיסטיות ובגילויי הסודות בספר זה, ושרפתו נועדה בין היתר לעכב את מותו של ר' נחמן בדומה למותו של רשב"י באדרא זוטא.

גם לסיפורי המעשיות בכללם זיקה עמוקה לספרות האדרא. בהקדמה השניה לסיפורי מעשיות מתרץ ר' נתן, בנימה אפולוגטית, את הלבוש הסיפורי שלובשים תכנים תאוסופיים בסיפורי המעשיות, את ההאנשה ואת הארוס המתקיימים בהם, כשהוא נתלה במסורת הקבלית האנתרופומורפית של סודות שיעור קומה:

⁵ ראו יי ליבס, 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', ציון שנה מה 45 (תש"ס), (להלן: ליבס התיקון הכללי), בסביבות הערה 120; צ' מרק, התגלות ותיקון: בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשע"א (להלן: מרק, התגלות ותיקון) עמ' 207 - 225. עוד על סיפורו של קבצן זה ראו א' הר שפי, ⁶ ב' רואי, גולי השכינה כדימוי מכוון אתוס: עיון בסיפור בעל הקבין שבתיקוני זוהר, קבלה 23 (תשע"א), עמ' 181 - 218; הני"ל, אהבת השכינה עמ' 273-292; ח' הרן סמיט, שיר של חסד המוזיקה כההליך רוחני במשנתו של ר' נחמן מברסלב עמ' 149 - 151; ח' פדיה, במעבה הסוד של הזוהר: נעל, נעילה והנעלם, בתוך: א' אלקיים ושי' מועלם (עורכים), קבלה מיסטיקה ופואטיקה (תשע"ו), עמ' 106 - 72.

⁷ ראו א' הר שפי, ועתה יש נחל נובע מקור חכמה: זיקתו של ר' נחמן מברסלב לרשב"י והמפנה לספורי המעשיות, קבלה 30 (תשע"ג) עמ' 253 - 271; ליבס, המשיח של הזוהר עמ' 116-115.

⁸ צ' מרק, שרידי אש; 'ליקוטי מוהר"ן ו'הספר הנשרף', בתוך: דברים חדשים עתיקים, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כג (תש"ע) כרך ב' עמ' 312 - 315. עוד על הזיקה של ר' נחמן לרשב"י ראו גרין, בעל היסורים: פרשת חיוו של ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשמ"א, עמ' 23 - 29, 123 - 126, 180 - 181 (להלן: גרין, בעל היסורים); מ' פייקאז, חסידות ברסלב ירושלים תשל"ב, עמ' 13 - 15, יי ליבס, התיקון הכללי, עמ' 238 - 248; צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשס"ד (להלן: מרק, מיסטיקה ושיגעון) עמ' 110, 119 - 120; הני"ל, מגילת סתרים: החזון המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב, רמת גן תשס"ז, עמ' 118 - 121; מרק, התגלות ותיקון עמ' 65, 133 הערה 100; צ' מרק, 'מי רוין': הסיפור הסודי על המפגש בין ר' נחמן מברסלב ור' שמעון בר יוחאי, בתוך: הסיפור הזוהרי עמ' 744 - 749; צ' קויפמן, הבעש"ט של ר' נחמן, פרק בהבניית דמות האב, קבלה 36 (תשע"ז) עמ' 157 - 191; הר שפי, ועתה יש נחל נובע, ועוד.

⁹ ר' נתן שטרנהארץ, עלים לתרופה, ירושלים תשמ"א, עמ' שצג.

שְׁכַל יְסוּד הַקְּבֵלָה הוּא כְּדָרְךָ זֶה... כָּל הַשְּׁמוֹת וְהַסְּפִירוֹת וְכָל הַשְּׁתַּלְשְׁלוֹת הָעוֹלָמוֹת עַל דְּמוּת וְצֶלֶם
שֶׁל פְּרָצוֹף וּמְבַאָרִים שֶׁם בְּפִרְטוּיּוֹת כָּל הָאֵיבָרִים שֶׁלָּהֶם... וְהוּא דָּבָר מְבַאָר מְאֹד מְאֹד בְּכָל הָ"עֵץ
חַיִּים". וְגַם בְּאֲדָרָא רַבָּא בְּנִשְׂא וְהָאֲזִינוּ.¹⁰

אין כאן רק תירוץ אפולוגטי, דברים אלו חושפים את השייך העמוק של סיפורי המעשיות של ר' נחמן למסורת שיעור קומה ולאדרות ואת זיקתו של ר' נחמן להכרעתו העמוקה של רשב"י, שעם דמותו הוא מזדהה, לתת פנים לאלוהות. כפי שהראו יהודה ליבס, ואבישר הר שפי,¹¹ תורה סי' בלקוטי מוהר"ן, המלווה את המעבר של ר' נחמן לשימוש בסיפורי המעשיות ככלי מרכזי ומנמקת אותו, מצטטת את הפתיחה לאדרא רבא ומשקפת באמצעות הדיון בפסוק 'עת לעשות לה' הפרו תורתך' תחושת חרום של ר' נחמן המוקבלת לזו של רשב"י באדרא רבא. את סיפורי המעשיות כמענה לנפילת הפנים ולמצב השינה מסביר ר' נחמן באמצעות טרמינולוגיה ייחודית לאדרא שבה דומיננטיות המלים עתיק, זקן, הדרת פנים ורב חסד:

אָבָל יֵשׁ שְׁנֵפֶל מִכָּל הַשְּׁבָעִים פְּנִים, עַד שְׂאֵי אֶפְשָׁר לְעוֹרְרוֹ בְּשׁוּם פְּנִים, כִּי אִם עַל - יְדֵי סְפוּרֵי
מַעֲשִׂיּוֹת שֶׁל שְׁנֵים קַדְמוֹנִיּוֹת... שְׁכַל הַשְּׁבָעִים פְּנִים, שְׁבָעִים שְׁנֵים מְקַבְּלִין חַיּוֹת מְשֶׁם. וְזֶה בְּחִינַת
עֲתִיק, בְּחִינַת זְקוֹן, בְּחִינַת הַדְּרַת פְּנִים. שְׁכַל הַשְּׁבָעִים פְּנִים מְקַבְּלִין חַיּוֹת וְהַדּוּר מְשֶׁם. וְזֶה בְּחִינַת
וְרַב חֶסֶד.¹²

גם את הבחנה הברסלבית בין 'ספורי מעשיות מקרב שנים' ל'ספורי מעשיות משנים קדמוניות' מציעים ליבס ובעקבותיו הר שפי להקביל להבחנה בין 'זעיר אנפין' ל'עתיקא קדישא' (בהתאמה).

זיקת המעשה משבעה קבצנים לאדרות

הגדרתו של המעשה משבעה קבצנים כ'מעשה משנים קדמוניות' אינה מוטלת בספק, אולם זיקתו לאדרא ישירה יותר, והיא עומדת על שני יסודות עיקריים: המבנה הספרותי של מעשה משבעה קבצנים, שהוא מבנה 'אדראי' מובהק מחד, ותכניו – העוסקים בשיעור הקומה ובסודות הגוף, מאידך.

באשר למבנה, מבנה היסוד של האדרא רבא, הכינוס הגדול והמכונן של חבורת הזוהר, כולל סדרת דרשות הנדרשות על ידי כל אחד מבני החבורה, שבהן מתקן כל אחד מן הדורשים אבר אחר מאברי הגוף האלוהי שבשיעור קומתו האנתרופומורפי עוסק הכינוס כולו. רשב"י המורה הגדול, מכיר לפני ולפנים את תלמידיו וחש את מקומם ותפקידם באורגניזם החי של החבורה ואולי, כפי שהתפרש אחר כך בתודעת האר"י, גם את שורש נשמתם בגופו של אדם קדמאה, באורגניזם האלוהי העליון. הוא מזמין כל אחד מהם לקום ולדרוש ולתקן את האבר אליו הוא מקושר. בתום הדרשה מברך רשב"י כל אחד מבני החבורה בברכה שהיא מעין הדרשה שדרש. אמנם באדרא זוטא דורש רשב"י לבדו, אולם בחקר הזוהר מקובל להגדיר מבנה סיפורי כמבנה 'אדראי' כנגזר ממבנה היסוד של האדרא רבא.¹³

המבנה הסיפורי של החטיבה העיקרית במעשה משבעה קבצנים, לאחר שני סיפורי המסגרת, שאליהם אתייחס בהמשך, כולל הופעה של שבעה קבצנים פלאיים, בעלי מום שכל אחד מהם עוסק באיבר גוף אחד, הנגזר ממומו. כך את סודות העין והראיה יגלה הקבצן העיור, את סודות השמיעה הקבצן החרש וכן הלאה. גם כאן, כבאדרא, נחתמת כל 'דרשה' בברכה, המוענקת כמתנת חתונה על ידי הקבצנים לזוג הילדים, ואף לנו הקוראים. אם כן, מתקיים כאן מבנה היסוד הזוהרי של האדרא.

¹⁰ הקדמה שניה, ספר סיפורי המעשיות, ירושלים תשמ"ה.
¹¹ ראו א' הרשפי, ועתה יש נחל נובע; י' ליבס התיקון הכללי, הערה 11 ובסביבתה; ח' פדיה, קבלה ופסיכואנליזה: מסע פנימי בעקבות המיסטיקה היהודית, תל אביב תשע"ה, עמ' 220 – 231.
¹² ליקוטי מוהר"ן, תורה סי'.
¹³ ראו ליבס, המשיח של הזוהר עמ' 94 – 101, 130 – 131, הערה 182, 163 – 164, הערה 273, 208 – 215; הלר אשד, הכרת הפנים, הנ"ל מבקשי הפנים עמ' 89 – 108, 133 – 166; ר' מרוז, רקימתו של מיתוס: דיון בשני סיפורים בזוהר, בתוך: ח' קרייסל (עורך) לימוד ודעת במחשבה היהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 179.

יתרה מזאת, נראה כי מבנה זה הוא מבנה פרקטלי במעשה משבעה קבצנים. הוא חוזר ומופיע באופנים שונים בכל אחד מסיפורי הקבצנים, הנפתח בתיאור של התכנסות של חכמים העוסקים בסוגיה הנדונה, בין אם אלו האנשים המתכנסים במגדל לזכור את המעשיה הישנה מכל, העשירים המתפארים בעשירותם, חכמי המתכות או המוזיקה, בעלי הכוח בידיים או המתפארים בידיעת המועט המחזיק את המרובה. אמנם, בשונה מיחסי האהבה שמכונן רשב"י באדרא בין החברים הדוברים בולט כאן ממד ההתפארות והתחרותיות. ברמה הסיפורית משקפת העמדה עלילתית זו, את הפער בין ההתנהלות בחצרו של בן המלך מסיפור המסגרת הראשון של המעשה משבעה קבצנים, שהקיף עצמו בחכמים גדולים, שחכמת האחד גדולה ודקה מחכמת חברו, אך חכמתם המפוארת הביאה עליו כפירה חורבן ועצב, לחכמת הקבצנים בבור הזבל הגדול הנראית כאין וכמום ומתגלית כחכמה מחיה וגואלת. במישור אחר נענה המבנה הסיפורי הזה למבנה הקונצנטרי החוזר בתורתיו של ר' נחמן, מבנה המקיפים והפנימיים, ונראה כי ניתן לסמן את הטיעונים השונים של החכמים השונים כשלבם בתהליך האפיסטמולוגי ממקיף לפנימי, המוליד מקיף גדול הימנו עד לממד האין - תכלית הידיעה שלא נדע כלל, שאותו מיציגים הקבצנים בעלי המום.

עד כאן באשר ליסוד המבני והעלילתי המקביל לאדרא. נפנה עתה להקבלה התכנית. ב'רמזי מעשיות' בפתח פירושו למעשה משבע קבצנים נכתב כך :

והנה כלל סיפור הבעטלירס הוא כולל כמעט כלל השיעור קומה כי הראשון היה עור, והשני היה חרש והשלישי היה כבד פה... [וכו'] ובאמת היו שלמים בכל האיברים הנ"ל בשלימות גדול שאין שלימות אחריו.¹⁴

אם כן, כבר בתודעתו של ר' נחמן מטשערין, בעל רמזי המעשיות, נקשר הסיפור למסורת הסוד של שיעור הקומה, ואולי יש בכך רמז גם לתודעתו של ר' נחמן עצמו ביחס לסיפור. אולם משום מה לא זכתה פרשנות זו להתקבלות מרובה בקרב המפרשים הרבים של הסיפור מקרב חסידות ברסלב ומחוצה לה. ננסה אפוא לבחון את פעולת שיעור הקומה של ר' נחמן בסיפור זה.

שיעור הקומה דרך הפגם והמום בספרות הקבלה ובמעשה משבעה קבצנים

המאפיין הבולט ביותר, הצד את העין מיד, בהתבוננות בסיפור מבעד לעדשה זו, הוא אכן בחירתו של ר' נחמן לשער את הקומה באמצעות המום, דרך הפגום החסר והחולה. בחירה זו, מפתיחה ומוקצנת ככל שתהיה, איננה נעדרת שורשים במסורת הסוד של ספרות שיעור הקומה. אמנם ההעמדה האנתרופומורפית הקלאסית הן במסורת שיעור הקומה הקדומה והן בספרות האדרות הזוהרית היא העמדה שלמה ומפוארת של הפרצופים השונים ואיבריהם וניסיון לרדת לחקר ולפשר האיברים השונים במהותם השלמה וביחס לתפקודם הבריא והטוב בגוף. אולם ברזולוציה קרובה יותר, ניתן לעמוד הן על הקו הגרוטסקי בהעמדה הגייג'אנטית של מימדיו העצומים של הגוף האלוהי בספרות שיעור קומה הקדומה.¹⁵ והן על המאמץ הכרוך בהעמדה מתוקנת ומאוזנת של האנתרופומורפוס האלוהי באדרות הזוהריות. מבין הפרצופים האלוהיים השונים פניו של עתיקא קדישא בלבד הן פנים מתוקנות, רבות חסד, שלמות ומלאות. אולם גם למצב מתוקן זה קדמו, כך מרמזת האדרא, טיטות דיוקניהם של מלכי אדום, שלא נתקנו ולכן חרבו, עד שלא הותקן דיוקנו של הראש הקדוש.¹⁶ תיקונם של הפרצופים השונים באדרא כרוך בהתמודדות מתמדת עם

¹⁴ ר' נחמן מטשערין, רמזי המעשיות, למברג תרס"ב.

¹⁵ ראו ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א עמ' 153 - 186; י" דן, תולדות תורת הסוד העברית, כרך ג', ירושלים תשס"ט, עמ' 887 - 916, והפניותיו שם.

¹⁶ על מיתוס מלכי אדום באדרות ראו: מ' אידל, המחשבה הרעה של האל, תרביץ מט ג-ד (תש"ם), עמ' 359 - 366; א' הר שפי, מלכין קדמאין; מ' הלנר אשד, מבקשי הפנים, עמ' 167 - 178; י' ליבס, המיתוס הקבלי שבפי אורפיאוס, מ' אידל, ז' הרוי, וא' שבייד (עורכים), ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, א' ירושלים תשמ"ח, עמ' 453 - 459; הני"ל, המשיח של הזוהר, עמ' 194 - 203, 219 - 221; סובול, הפרת התורה; י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תשנ"ב, עמ' כח - לד; א' פרבר גינת, קליפה קודמת לפרי, לשאלת מוצאה של הווית הרע המיטפיזית במחשבה הקבלית הקדומה, אשל באר שבע ד' (תשנ"ו) עמ' 118 - 142; פדיה, המראה והדיבור, עיון בטבעה של חווית ההתגלות במיסותין היהודי, לוס אנג'לס תשס"ב, עמ' 149 - 255; הני"ל, הרמב"ן: התעלות, זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג, עמ' 415 - 419; גילר, קריאה בזוהר, עמ' 89 - 158.

כוחות הדין. התיקון המיוחל הוא העמדה של פנים אלוהיות מאוזנות, שבהן שורר שיווי המשקל בין החסד לדין, ה'מתקלא'. אולם תיקון זה אינו מצליח בשלמותו. כל שלב בתיקון הפרצופים כרוך גם בדחיקתם של כוחות התהו וההרס הלא מרוסנים. כוחות הדין שלא הומתקו, נקוו אל נקבת תהום רבה וכפי שהראתה נטע סובול מסתמנים מתוכה קוויו של מעין פרצוף נוסף, גוף הטומאה. גוף גרוטסקי, שאבריו פגומים ולא מתלכדים, גוף נטול פנים המיילד לעולם נשמות פגומות.¹⁷ התרחשות זו בנקבת תהום רבה בתחתית העולמות המתוקנים באדרא, מתלכדת בתודעה הזוהרית עם מחוז מושבה של לילית. שדה זו, המפתה גברים בשנתם והורגת תינוקות בשנתם, תופסת מקום רב בעולמו של ר' נחמן ובהתמודדות הגדולה שלו עם תיקון הברית.¹⁸

יושם אל לב, כי האדרא של ר' נחמן במעשה משבעה קבצנים, שבמרכזה יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה – נישואיהם של הילד והילדה, מתרחשת בדיוק בזירה זו. בבור תחתיות המכוסה בזבל. וכי שיאו של התיקון ביום השישי, שלב אחד אחרון לפני השלמתו ביום השביעי, כרוך במתן תרופה לבת המלך ירויית החיצים. תרופה זו כבר זוהתה במחקר עם התיקון הכללי של ר' נחמן, הכרוך בתיקון הברית, כלומר בהתמודדות עם לילית וילדיה השדים החומסים את טיפות הזרע שהוצא לבטלה.¹⁹ תיקון זה, מתרחש באדרא של ר' נחמן, בדיוטה התחתונה שאליה לא הגיע האדרא הזוהרית של ר' שמעון בר יוחאי, בבור הזבל המסמן את נקבת תהום רבה... אכן חידוש שלא היה כמוהו בעולם, כפי שהתבטא ר' נחמן ביחס לתיקון זה, המרמז על יומרתו של ר' נחמן באדרת הקבצנים. אם כן ההעמדה של שיעור הקומה הפגום והחסר מרמז על כוונה מרחיקת לכת זו של ר' נחמן לעסוק בתיקון הצלם בדיוטות התחתונות ביותר. לתקן את שנדמה כחטא שאין לו כפרה, מעוות שלא יוכל לתקון.

אולם שפה זו בה משתמש ר' נחמן, של שיעור קומה הכרוך בחולי בפגם ובחסר, קשורה גם לשלבים מאוחרים יותר של התפתחות השיח הקבלי סביב סודות שיעור קומה. שלבים שבהם הופכים מאפיינים אלה למשמעותיים ודומיננטיים ואינם נקשרים רק לתיאור החיצוני והמודחק בתהומות רבה, אלא מוסבים לפנים גבוהות יותר באלוהות.

תחנה משמעותית בהתפתחות מאפיינים אלה בסודות שיעור קומה הקבליים מתרחש בתיקוני הזוהר, וכבר עמדנו על השפעתה הישירה של תמונת השכינה החולה, הנפולה לעפר השוכבת בבית חוליה על הדרשות והסיפורים של ר' נחמן.²⁰ כפי שחידד אסף תמרי, בשונה מבספרות הזוהר השיח הרפואי הופך למרכזי בספרות תיקוני זוהר.²¹ הפרת האיזון בהרמוניה האלוהית בין חסד לדין מתוארת דרך תורת הליחות והדפקים הימי בניימית כהפרת איזון בריאותי שיש לחפש לה תרופה ומזור. כפי שהראתה ביטא רואי, רפואתה של השכינה החולה כרוך בהעמדת שיעור קומה מפואר ומרגש שלה בספרות התיקונים, שיעור קומה שלא הועמד על ידי רשב"י באדרות.²² קו זה מורחב ומועצם בתורתו של ר' משה קורדובירו. ממחקריה של ברכה זק²³ עולה, כי רמ"ק קדם לרמ"י בהרחבת העיסוק בסודות שיעור קומה ובהצבת התבנית האנתרופומורפית כתבנית עומק יסודית וכוללת כל. בהמשך לתיקוני הזוהר הציב רמ"ק את קימום השכינה מעפר בחזית התיקון המשיחי. וכפי שהעלינו בחקר מעיין עין יעקב, המעיין הרביעי של

¹⁷ על 'פרצוף הטומאה' ראו נ' סובול, חטיבת האדרות; הנ"ל, סיפור קין והבל.

¹⁸ ראו ליבס, התיקון הכללי, בסביבות הערה 120, מרק התגלות ותיקון, עמ' 207 – 223,

¹⁹ ראו ליבס, מרק, שם. עוד על סיפורו של הקבצן הששי ראו א' הרשפי, מבצר של מים, בתוך: העולם יש לו לב, מפגשים עם רבי נחמן מברסלב, משה רחמני ודעואל רודריגו (עורכים), ישראל 2011, עמ' 329 – 344.

²⁰ ראו הערות 5-6 לעיל, וראו ב' רואי, אהבת השכינה עמ' 242 – 303.

²¹ א' תמרי, שיח הגוף בקבלת האר"י, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוריון 2016, עמ' 102 – 126. (להלן: תמרי, שיח הגוף).

²² רואי אהבת השכינה, שער רביעי; אסולין קומתה של השכינה.

²³ ראו ב' זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה, ראו שם במפתח העניינים הפניות לשיעור קומה'.

אילימה, הוא לא נמנע מלשער את קומתה ולא נחה דעתו עד שלא החזיר לשכינה את קישוטיה תוך שהוא כותב: 'ומעניין הפגם נדע מהות העניין ונתקנו'.²⁴

גם בקבלת האר"י, שבה הגיע ענף הסוד של שיער הקומה לשיאו עם ההעמדה של תורת הפרצופים הלוריאנית, נשמרה ואף הועצמה תמונת החולי והפגם. באחד החלומות של ר' חיים ויטל המובאים בספר החזיונות, הוא רואה את דיוקנו הגדול של אדם הראשון, המזוהה עם הדיוקן האלוהי של אדם קדמאה, מוטל חולה לאורך רחוב השוק בצפת ועליו, על ר' חיים, מוטלת משימת ריפוי מחוליו.²⁵ ניתן לראות בחלום מכונן זה סמל רב עוצמה לתפיסת השבר העמוקה בקבלת האר"י, שביטויה העוצמתי נתן את אותותיו לא רק בתמונת שבירת הכלים. דיוקן אדם קדמאה הזקוק לתיקון, היא תמונה של שבר עמוק וגבוה יותר באלוהות בהשוואה לתמונת השכינה החולה. הנה פשה הנגע גם בפרצופים האלוהיים הגבוהים ביותר לאחר השבירה,²⁶ ומשימת התיקון של אברי אדם קדמאה מוטלת, כידוע, על משפחות הנשמות התלויות כל אחת באבר אחר של גוף אלוהי זה. אסף תמרי הצביע בעבודת הדוקטורט שלו על הדומיננטיות של השיח הרפואי בקבלת הארי ועל היפוך היחסים והעמדת האל כמטופל והאדם או המקובל כמרפא. פעולת התיקון בתוך שיח הגוף הלוריאני, כפי שעולה מעבודתו, היא פעולת ריפוי. תמרי גם הצביע על השפעת דמותו של אסיא קרטנא המרפא מתיקון סט בזוהר על התודעה העצמית של האר"י ושל ר' חיים ויטל.²⁷

הקבצן המתקן בזיקה לארכיטיפ המרפא הפצוע

אם נשוב למעשה משבעה קבצנים ונבחן אותו על רקע קווים מאפיינים אלו של מסורת שיעור קומה לדורותיה, נראה ממבט ראשון כי גם כאן בולט חותמה של ספרות התיקונים והמשכה בקבלת צפת במאה ה-16 על עולמו של ר' נחמן, וכי תמונת המום, החולי והפגם המאפיינים את שיעור הקומה ואת דימויי הגוף העולים מסיפור זה מושפעים מתמונת השכינה החולה, והגוף האלוהי הפצוע של אדם קדמאה לאחר שבירת הכלים. דמותו של הצדיק כמרפא, העולה במיוחד מתמונת הקבצן השישי, צובעת בדימוי רפואי גם את פעולות התיקון של שאר הקבצנים בסיפור.

אלא שכאן ניתן להבחין במספר חידושים המאפיינים את תפיסתו של ר' נחמן ואינם מאפיינים את השלבים שתוארו לעיל במסורת שיעור קומה הקבלית.

בעניין זה נידרש לסוגיה שנתרה עמומה עד כה בדיונונו והיא השאלה מיהו המושא של שיעור הקומה של ר' נחמן במעשה משבעה קבצנים. ובמלים אחרות מיהם הקבצנים ואת מי הם מייצגים? הפרשנויות השונות לסיפור נעות בין זיהויים עם ישויות אלוהיות שונות, אושפזין עליונים וספירות לבין ייחוסם לדמותו של הצדיק, הוא ר' נחמן כמובן, או אף לדמותו של המשיח.²⁸

הפרשנות שלפיה הקבצנים כולם הם פנים שונים באישיותו של ר' נחמן, הצדיק המרפא, מעמידה אותו כחוליה בשרשרת המפוארת של המתקנים את שיעור הקומה האלוהי ובראשם ר' שמעון בר יוחאי ור' יצחק לוריא, האר"י, שעמם הזדהה, כידוע, ר' נחמן וראה עצמו כממשיכם. אולם בשונה מהם משתקפת דמותו

²⁴ ב' זק, מעיין עין יעקב, לר' משה קורדובירו, באר שבע תשס"ט, עם מבואות מאת ש' אסולין, מ' הלנר אשד, ב' זק, א' ליבס, ול' מוריס.

²⁵ מ' פיירשטיין, ספר החזיונות, יומנו של ר' חיים ויטאל, ירושלים תשס"ו, ב כה, עמ' 86. על חלום זה ראו ש' אסולין, בין גדלות לקטנות ובין מחזוריות להתפתחות – הביוגרפיה המשיחית כסיפור אידי בספר החזיונות לר' חיים ויטל, קבלה 36 (תשע"ז) עמ' 41 וההפניות שם.

²⁶ על תמונת השבר האלוהי ביחס לפרצוף זעיר אנפין, קודשא בריך הוא, ועל האמביוולנטיות בזוהר ביחס לאפשרות זו ראו אסולין, הפגם ותיקונו: נידה, לבנה ושכינה, עיון מורחב בדף ע"ט בזוהר אחרי מות, קבלה 22 (תשע"א), עמ' 193 – 252 וההפניות שם.

²⁷ ראו תמרי, שיח הגוף. וראו Lawrence Fine, *Physician of the soul, healer of the cosmos: Isaac Luria and his kabbalistic fellowship*, Stanford, 2003. לפרשנות הסיפור ראו הערה 2 לעיל.

מבעד לשבעת המומים כבעל הייסורים, כפי שכינה אותו גרין.²⁹ דרך הכאב ומבעד לחולי והפגם יכול דווקא הוא בעיוורונו לעמוד על סודות העין והראיה, ובחירותו לחקור את סודות האוזן והשמיעה וכן הלאה. דרך גופו ידוע החולי של ר' נחמן מתגלים לו סודות שיעור הקומה ונשמתו, המרחמת על בשר הגוף חוזרת ומגלה לו את סודותיו הכמוסים ביותר. מתגלם כאן בדמותו ארכיטיפ המרפא הפצוע,³⁰ שלפיו היכולת לרפא נובעת מפגיעותו של המרפא עצמו, המגלם בתוכו איכויות של השתנות המסייעות למטופליו בתהליך ההחלמה. עמדה זו, שבה מכיר המטפל במקומות הפצועים והפגועים בתוכו מאפשרת אמפתיה ומצמצמת את הדיכטומיות ביחסי מטפל מטופל, ובמקרה שלנו – הצדיק וחסידי, או האל ומאמיניו. ארכיטיפ זה מהדהד גם את דמותו של המשיח, המתיר ואוסר את פצעיו החבושים בזה אחר זה בדומה לקבצנים במעשה שלפניו, ומטעין את הסיפור במתח משיחי בולט. מאפיין זה, המוצג בעולמו של ר' נחמן כמעלה, כיתרון החושך מן האור, החסר מן השלם, מייחד את דמותו של ר' נחמן בין הצדיקים משערי הקומה ומבחיך אותו מקודמיו.

ניתן להקביל את פעולת שיעור הקומה על דרך הפגם, בה נוקט ר' נחמן בסיפורו, ליצירת מנורת החסרונות על ידי הבן במעשה ממנורה.³¹ לא מן הנמנע כי מנורה זו מסמלת אף היא דיוקן אדם. בליקוטי מוהר"ן קמא כא מקביל ר' נחמן את צורת המנורה לפני אדם ואת שבעת הנרות המאירים בה לשבעת נקבי הפנים בהם מאירה הנשמה. תורה זו מפרשת את ספרא דצניעותא ועוסקת ביחסים בין עתיקא קדישא 'טמיר וסתים' לזעיר אנפין, ולפיה ניתן להגיע להארת פני עתיקא 'על ידי שיקדש את פיו וחטמו ועיניו ואזניו' על ידי שיישומר עצמו מלהוציא שקר מפיו.. ויעצים עיניו מראות ברע' וכו'.³² הדרך לתיקון זה של הפנים מזכירה מאוד את עצות הקבצנים. מבעד להקבלה זו נראית מנורת החסרונות כפעולה של שיעור קומה. היא גם מזכירה במידת מה, את מעמד היציאה של חבורת רשב"י החסרה מן האדרא רבא שבו מוקבלים שבעת היוצאים בשלום מן המעמד לששת ימי הבריאה ורשב"י ליום השבת, ולמנורת הקנים שבמרכזה רשב"י.³³

המסקנה המובאת בחתימת המעשה ממנורה מנוסחת כך: '**אם היו יודעים כל החסרונות והנמנעים של הדבר, היו יודעים מהות הדבר, אף שלא ראו אותו מעולם**'. ר' נחמן הרבה לעסוק בחיסרון בתורתו וניתן ללמוד מתוכו על הנמקות נוספות להעמדה של שיעור קומה האלוהי חסר. כך עולה למשל מתורות פט וצ' בליקוטי מוהר"ן קמא: '**הינה ידוע, כי כל מה שחסר לאדם הן ברוחני הן בגשמי, החסרון הוא בהשכינה, שהוא פחיתת אלקים**'.³⁴ ר' נחמן רואה את החיסרון באנושי ובאלוהי כרצף אחד, בחיבור העולמות. הוא אף מצביע על גורם משותף לחסרון זה באלוהי ובאנושי והוא שבירת הכלים: '**הינה ידוע, כי כל החסרונות שבאים לאדם, הן באין מחמת השכינה, שנקלו ניצוצות ונחסרו מהשכינה כידוע**'.³⁵ רצף זה ושותפות המהות והגורל' כביכול הנגזרים ממנו יוצרים קרבה ואינטימיות בין האנושי והאלוהי: '**כי המלך בעצמו מספר לי החסרון שלו**'. וזאת בשונה מהפער והמרחק הנגזרים מתפיסת השלמות האלוהית האינסופית מול חסרון האדם וקטנותו. קרבה זו, של עמו אנוכי בצרה ובחסר, גורמת לשמחה ולריפוי, שכן היא מחלצת את האדם מקטנות המוחין ומעטרת אותו במוחין דגדלות. שמחה זו, על פי תפיסתו של ר' נחמן

²⁹ א' גרין, בעל הייסורים, על מקומם החולי והייסורים בעולמו של ר' נחמן ובתורתו ראו גם צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון, עמ' 79 – 85.

³⁰ על ארכיטיפ זה ראו Zerubavel, N., & Wright, M. O'D. (2012). The dilemma of the wounded healer, *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. Advance online publication. doi: 10.1037/a0027824

³¹ J.Hillman, Puer Wounds and Ulysses's Ulysses's Scar ; in: Puer Papers, J.Hillman (Aauthor Editor), H.A. Muray (Author), Tom Moore (Author), & 3 more ; אבי, באומן, גיבוש התהוות והתגלות של העצמי המטפל, על בסיס הרצאה בכנס ארצי של האיגוד לפסיכותרפיה- "המטפל הטוב והטיפול הנכון", יוני 2012.

³² ראו מעשה ממנורה, אצל מרק, כל סיפורי ר' נחמן מברסלב, עמ' 185 והפניותיו שם. ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה כא.

³³ אדרא רבא, זוהר ח"ג קמד ע"ב, על תמונה זו ראו ש' אסולין קומתה של השכינה, עמ' 177 – 182; מ' הלר אשד, מבקשי הפנים עמ' 374 – 375.

³⁴ ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה פט.

³⁵ ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה צ'.

היא גם פעולה של ריפוי ותיקון בעליונים. 'התיקון', כותב ר' נחמן שם 'הוא על ידי שְׁמִשְׁמִיחַ אֶת עַצְמוֹ בְּאֵלָקִי, אֲזִי נִשְׁלָמוּ כָּל הַחֲסָרוֹנוֹת מֵהַשְּׁבִירָה, וְנִתְעַלָּה כָּל הַנִּיצוּצוֹת. וְזֶה אֲנֹכִי אֶשְׁמַח בָּהּ, יִתְמוּ וְנִשְׁלָמוּ כָּל הַחֲטָאִים, הֵינּוּ הַחֲסָרוֹנוֹת' (סימן צ).

יש בתורות אלו, ובשיחות נוספות של ר' נחמן על מעלת השמחה, כדי להסביר את מרכזיותה במעשה משבעה קבצנים. כזכור, זהו המבחן שמעמיד המלך בסיפור המסגרת הראשון לבנו: 'בכך תראה שלא יהיה לך עצבות כשתרד מן המלוכה, רק תהיה בשמחה, וכשתהיה בשמחה גם אני אהיה בשמחה'. וזוהי תגובת באי החתונה לתיקוני הקבצנים שבסוף כל אחד ואחד מהם 'נעשתה שם שמחה גדולה מאוד'. מוטיב השמחה אמנם קיים גם בתגובותיו של רשב"י בזוהר ובאדרות לחידושים ולתיקונים שלו ושל תלמידיו, אך השמחה איננה מועלית על נס. כזכור מעתיק רשב"י את מוקד העבודה הדתית באדרא מיראה - 'התם יאות למדחלי', לאהבה - 'אנן בחביבותא תליא מילתא'. דומה שאצל ר' נחמן הקטבים הם בין עצבות לשמחה. השמחה היא בו זמנית התיקון והמדד לתיקון.³⁶

הגרוטסקה וההיפוך הקרנבלי – מעשה משבעה קבצנים מבעד לעדשה של בחטין

'והיו שמחים שם מאד מאד, וגם החתן והכלה היו שמחים מאד', את יסוד השמחה הבולט כל כך במעשה משבעה קבצנים ניתן לשייך גם ליסוד הקרנבלי הקיים בו. מיכאל בחטין בוחן את הכרונוטופ הקרנבלי במסגרת דיונו ביצירתו של רבלה.³⁷ הקרנבל בו הוא דן רווח החל משלהי ימי הביניים ונערך בדרך כלל במקביל למסיבות פורמליות שנערכו מטעם הממסד השלטוני והדתי. בחטין רואה בקרנבל ייצוג מושלם של הגרוטסקי, ומבליט את היפוך ההירארכיות, 'ההיפוך הקרנבאלי' שבו השולי הופך למרכזי ומטושטשים גבולות ופערים, את החופש והמרד המתאגרים את המציאות היומיומית ומעמידים בסימן שאלה סמלים וקונספציות. הצחוק והשמחה הם מייצגים בולטים של הגרוטסקה הקרנבלית על פי בחטין, וכן הגוף הגרוטסקי, שהוא הגוף המעוות, המתפרק, חסר הגבולות.³⁸

התבוננות במעשה משבעה קבצנים מבעד לעדשת הקרנבל והגרוטסקה שופכת אור נוסף על הסוגיה בה אנו עוסקים. חתונת הקבצנים, הנערכת בזמן היריד הגדול במקביל לחגיגות יום ההולדת של המלך (שקורין "מיניניסי") ונסמכת על השאריות מסעודה זו, היא סוג של קרנבל, במונחי של בחטין. בור הקנים והזבל, הקבצנים, השמחה, הגוף הפגום והדחוי, כל אלה הם מסמני שוליים ההופכים בסיפור למרכז.

בדיונה בגרוטסקה מצביעה שרה כהן שבוט על כך שהגיבורים הגרוטסקים מציבים בפנינו לא אחת תמונת עולם כאוטית, זרה ואבסודית.³⁹ ואכן, גם העולם, כפי שהוא עולה מדרשותיהם של הקבצנים, אבסורדי וגרוטסקי. המדינה שאבדה את הגנני שלה, נשלטת על ידי עבדים שפגמו בחושים הבסיסיים – טעם, ריח וכו'; זעקותיהם של ציפורים המופרדות זו מזו מפלחות את היקום ואינן נותנות מנוח, בת מלך ירויה נסה אל מבצר של מים, לב מתגעגע למעיין שכל חיותו תלויה בו ולעולם לא יוכל לקרב אליו ועוד.

לדברי כהן שבוט, הגרוטסקי משמש גם ככלי אפיסטמולוגי.⁴⁰ הוא שובר תפיסות קיימות, מערער על המובן מאליו ומאפשר בכך פתיחת של פרספקטיבות חדשות בפני ההכרה ויצירת קפיצות מושגיות.

³⁶ על המעטק מיראה לאהבה באדרות ובזוהר ראו ליבס, המשיח של הזוהר עמ' 151-165; הלנר אשד עמ' 156 - 160. על העצבות והשמחה בעולמו של ר' נחמן ראו א' גרין, בעל היסורים; מ' אנקורי, מרומי רקיעים ותחתיות שאול – מסע הנפש של ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשנ"ה, ועוד.

³⁷ ראו רבלה, פרנסואז, גרגנטואה ופנטגורואל, תרגום: עידו בסוק, כרך ראשון, ישראל 2003. וראו Bakhtin, Mikhail, Rabelais and His World (Translator: Helene Iswolsky), Indiana University Press, 1984

³⁸ ראו שרה כהן שבוט, הגוף הגרוטסקי, עיון פילוסופי בבחטין, מרלו פונטי ואחרים, ישראל 2008.

³⁹ שם עמ' 18 – 24 ועוד.

⁴⁰ כהן שבוט שם חלק א' עמ' 79 – 80, וחלק ג'.

נראה שכאן עומק משמעותו של הממד הגרוטסקי במעשה משבע קבצנים. הוא פותח בפנינו אופקי תודעה חדשים באמצעות הפגום והדחוי, הדחוק אל השוליים והתהום. את התיקון, מחוללים דווקא קבצנים בעלי מום. לתמונת הגוף העולה דרכם ולתבנית שיעור קומתו ממד גרוטסקי בולט. הוא מפורק לאיברים פצועים ודווים, העולים ומצטיירים בדרשותיהם של הקבצנים בעלי המום.

בחקר הסיפור הזוהרי⁴¹ הוזכר לא אחת ההיפוך הקרנבלי בהתייחס לדמויות שוליים אותם פוגשים חכמי הזוהר בדרכים. זקנים וילדים, חמרים וסוחרים, המתגלים כחכמים מופלגים ומאירים בתורתם לתלמידיו המופתעים של רשב"י. ההיפוך הקרנבלי שובר הירארכיות אנושיות ומאפשר לחבורת הזוהר הנעה בדרכים לתקיים תדיר בתהליך, במפגש, בחידוש בהתפתחות. בסיפור החסידי גובר והולך השימוש ביסוד זה, והוא קשור בטבורו לבשורה החברתית של החסידות ולתורה העומדת מאחוריה. במעשה משבעה קבצנים אנו עדים למימוש מוכפל ומועצם של יסוד זה. לא גיבור אחד עומד במרכז הסיפור כי אם שבעה גיבורים גואלים שלא די בכך שהם קבצנים הם גם בעלי מום והזירה כולה, כפי שאינו, היא זירה קרנבלית. ברבים מסיפוריו של ר' נחמן מתקיים היפוך רדיקלי, המצביע על תודעה עמוקה של אבסורד. בן המלך ובן השפחה מתחלפים, בת המלך שבויה בידי הלא טוב. תודעת אבסורד זו באה לידי ביטוי גם במעשה משבעה קבצנים דרך האלמנטים הגרוטסקיים שעליהם הצבענו. אולם דומה שהמוקד של ההיפוך ושל שבירת הירארכיות והיפוך במעשה משבעה קבצנים איננו המוקד החברתי והאנושי. ר' נחמן איננו מבקש רק לשקף את האבסורד הקיומי, הוא מבקש לתקנו. והתיקון עמוק ונוקב ונוגע במחוזות התאולוגיים הגבוהים ביותר.

שבעת הקבצנים כשיעור הקומה של פני עתיקא קדישא

מהו תורף חידושו של ר' נחמן ביחס לפנים האלוהיות העליונות באדרת הקבצנים שלפנינו, מהו לב התיקון? אם נחזור לאדרא רבא כמודל הסיפורי של המעשה משבעה קבצנים, הרי שבאדרא זו מתקן רשב"י שלושה פרצופים בלבד, אריך אנפין, זעיר אנפין ונוקביה, וזאת בשונה מן האדרא רבא שבה חמישה פרצופים שהתקבעו גם בתורת הפרצופים הלוריאנית.⁴² והנה אבא ואמא נעדרים גם מן האדרא של ר' נחמן ובנוסף לילד ולילדה היתומים הנישאים זו לזו, שמייצגים ככל הנראה את זעיר אנפין ונוקביה שזיווג עומד במרכז, מתקן ר' נחמן באמצעות שבעת הקבצנים פנים שונות של עתיקא קדישא, אריך אנפין. ראה זו של הקבצנים כפניו של עתיקא נוכחת גם בפרשנות הברסלבית, למשל בליקוטי הלכות של ר' נתן מנמירוב להלכות תפילין.

כי המוחין של התפילין נמשכין מבחינת תקוני דיקנא קדישא כמובא בכוונות, שהם כלליות הזקנים הקדושים הנ"ל ששרשם מהזקן העליון הנ"ל, שהוא העור הנ"ל שהתפאר שהוא חי חיים ארוכים באמת כי הוא זקן מאד ועדיין הוא יניק מאד... והנה האמנם דברים אלו הם דברים שניסם עתיק יומין ולית מחשבה תפיסא בהם כלל.⁴³

נגיעתו של הקבצן העיוור בממד האין אכן בולטת וברורה, וכבר עמד יונתן בן הראש על דיוקו הדיאדי של קבצן זה, המעיד על עצמו 'ואני זקן מאוד ועדיין אני יניק לגמרי', כייצוג כפול של פני עתיקא קדישה וזעיר אנפין, ושל ארכיטיפ הנער-זקן.⁴⁴ זיהוי זה של היניק והזקן משקף במידה רבה גם את נקודת המבט

⁴¹ ראו מ' הלנר-אשד, ונהר יצא מעדן, על שפת החוויה המיסטית בספר הזוהר, עמ' 140, 177-181; יונתן בן הראש, סבא וינוקא, תרין דאינון חד, אלגוריה, סמל ומיתוס בספרות הזוהרית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, תשע"א, עמ' 14-15 והפניותיו שם.

⁴² על ההבדלים בין האדרות ביחס לפרצופים האלוהיים ראה אסולין קומתה של השכינה, וההפניות שם, א' הר שפי, 'כמה שניא שעתא דא מאידרא: האדרא זוטא – מבנה ומשמעות, קבלה 26 (2012) עמ' 203 – 227; ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, עמ' 179 – 186; לתפיסת שני הפרצופים האלוהיים, אריך אנפין וזעיר אנפין, ראו מ' אידל, קבלה: היבטים חדשים, ירושלים ותל-אביב תשנ"ג, עמ' 150; אידל, בן, עמ' 417 – 425; ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 38-36 ועוד.

⁴³ ר' נתן מנמירוב, ליקוטי הלכות, אורח חיים, יאס תר"ג, הלכות תפילין, הלכה ה אות ד.

⁴⁴ בן הראש, היסבא - ינוקא' וחנוך-מטטרון כארכיטיפ Senex-Puer (נער-זקן), קריאה פוסט יוגיאנית בספרות הזוהרית (ע"פ גיימס הילמן) בתוך: הדמיון הפרשני, דת ואמנות בתרבות היהודית והקשריה, עורכים: רות הכה פינצובר, גלית חזן רוקס, ירחמיאל כהן ואילנה פרדס, עמ' 46 – 71.

באדרות. המבט המופנה אל פניו של עתיקא ומתאר אותם בתמונת תקריב גדולה המפרקת את אברי הפנים ומתבוננת בכל קווצה משערות הזקן ובכל אבר מאברי הפנים מקרוב דומה למבטו של התינוק בפני האם הגדולה הרוכנת עליו ומיניקה אותו. ויניקוט מתאר חוויה זו של דיסאינטגרציה ופירוק של הגוף כחוויה מוקדמת מאוד בינקות... ישנם פרקי זמן ארוכים בחייו של תינוק נורמלי שבהם לא אכפת לו אם הוא עשוי חלקיקים חלקיקים רבים או שהוא ישות אחת שלימה, אם הוא חי בפניה של אימו או בגופו שלו, ובלבד שמפעם לפעם חלקיו מתחברים והוא מרגיש משהו...⁴⁵. מנקודת מבט זו מקבל פרוק הגוף פרשנות אחרת, שונה מזו המשתקפת מבעד לעדשה הגרוטסקית. נסיגה זו אל הינקות והפרימיטיבי כביכול ואל מבטו של התינוק בפני הסבא נובעת מהרצון לגעת באין, בחוויית הטרום אינטגרציה, בהוויה של טרם היות הפרי, הטעם שלו, הריח שלו, ב'לא כלום', כפי שאומר הקבצן העיור. זהו הרצון להתאיינות, לדבקות והתכללות בדומה לתינוק החי בפני אימו.

כפי שציין ר' נתן מנמירוב, נראה כי כל הקבצנים, ולא רק הקבצן העיור, הם מבחינת תיקוני דיקנא קדישא. ואכן באופן פרדוקסלי מומיהם של הקבצנים מצביעים דווקא על שורשם הגבוה בעתיקא קדישא. מצביע על כך בעל רמזי המעשיות:

יובאמת היו שלמים בכל האיברים... רק אדרבא מחמת גודל הפלגת שלימות מעלתם ומדריגתם הגבוה והעצומה והנוראה מאד וכן מחמת גודל התגברות ההעלמה של זה העולם ע"כ היו נראים בעיני העולם כעור וחרש וכיוצא בזה.⁴⁶

המום באלוהות מוצג כפועל יוצא של העולם הפגום. בממדים הטרוסצנדנטיים והנצחיים של קיומו האלוהי הוא שלם בתכלית השלמות, אין לו מום כשם שאין לו גוף, אך בתהליך ההאצלה והירידה אל החומר ואל העולם נפגמת כביכול גם דמותו של האל שאיננו יכול להכיל באמת את ממדי הזמן והמקום המצומצמים. מנקודת מבטו של עתיקא אין העולם עולה אלא כהרף עין, אין קול החיסרון נשמע, ואין מקום לדבורי העולם הזה וכו'. ומבחינה זו פניו המופנות לעולם הם עיוורות, חרשות, אילמות ויש בהן אזלת יד ורגל. מתוך הפער בין העולמות ובין נקודת המבט האנושית והאלוהית נוצרת תמונה מתעתעת ורדיקלית זו של האל. הניסיון להעמיד שיעור קומה לאלוהות, במלים אחרות להאניש אותה ולהמשיג אותה בקני המידה שלנו יוצר, אליבא דר' נחמן תמונה גרוטסקית וקשה זו, שבה משתקף עתיקא קדישא מבעד לפניהם של הקבצנים בעלי המום. יש בהעמדה זו גם משהו קומי החושף את הממד האבסורדי שבעצם הניסיון להעמיד שיעור קומה לאלוהי ולנשגב. כמוה כפסילת צלמיות של עבודה זרה על ידי קטימת אבריהם בחינת 'עיניים להם ולא יראו, אוזניים ולא ישמעו' וכדו'. במובן זה חושף ר' נחמן דרך ציור המום את מוגבלותו של הכלי האנתרופומורפי לשמש בשיח על האלהות, ועם זאת דווקא דרכו נחשפים מימדיו העצומים של האל.

מה רחוקה שיעור הקומה של ר' נחמן מתמונות האדרא הגדולות של פניו העתיקות והמוארות של אריך אנפין, המלאות החסד האינסופי ומזילות שפע וברכה. נראה כי התהליך כאן הוא הפוך. באדרא הארת פניו של עתיקא ממתיקה את דיני הפרצופים התחתונים. בהפניית הפנים אליו יש קבלה והפנמה של איכויות האור והשפע. בעולמו של עתיקא נישאים ונטמעים העוונות והפגמים של העולמות התחתונים, ונטהרים בנהרותיו האינסופיים.⁴⁷ ואילו במעשה משבעה קבצנים, נראה במבט ראשון שהפנים התחתונות הן המטביעות את חותם מוגבלותן על הפנים העליונות ומצמצמות אותן. אלא שכאן חל ההיפוך הטרוספורמטיבי והקטרטי. במפגש עם פניו של עתיקא מסתבר החיסרון כיתרון. החיסרון הניתן בסיפור כמתנה הוא הצעה של ר' נחמן, המופנית אלינו, יושבי הדיוטות התחתונות, להפנים בעולמנו המוגבל את

⁴⁵ ד' ויניקוט, התפתחות רגשית פרימיטיבית, בתוך: עצמי אמיתי, עצמי כוזב תירגמו מאנגלית: אסנת אראל, נעמי בן-חיים, אורה זילברשטיין, מטי נוה, צפורה רמון. הוצאת עם עובד, 2009, עמ' 46 – 62, אני מודה לרות קרא איונוב קניאל על הפניה זו.

⁴⁶ ר' נחמן מטשערין, רמזי המעשיות, למברג תרס"ב.
⁴⁷ ראו מ' הלנר אשד, רפואת הפנים.

נקודת המבט של עתיקא. הפנמה זו בטרמינולוגיה אידראית כמוה כהפניית הפנים לעתיקא על מנת לקבל ממנו את העיוורון, החרשות, האילמות וכו' כלפי העולם הזה. זוהי תמונת תשליל של האדרא רבא אך בו זמנית פרשנות עמוקה שלה. שהרי, מה פשר קבלת אור אינסוף בעולם הצמצום? כפי שכותב ר' נחמן בליקוטי מוהר"ן, כמוה כחשיפה לאור של אדם שישב במחשכים, ועל כן היא מצריכה עצימת עיניים. עצימת עיניים זו היא גם פרקטיקה שמעניק ר' נחמן לאדם הסובל יסורים, שפשרה הפניית מבט אל התכלית שתעזור לשאת את כאבי הרגע.⁴⁸ עיוורון לרגעי ולחולף מתוך הבנה שהעולם הזה הוא כהרף עין, והארכת המבט לפרספקטיבה של אינסוף. באותו מובן מהווה בעיני ר' נחמן האנחה, 'שקורין קרעכץ, שלמות החסרונות'. כפי שהוא כותב:

'הָאֲנָחָה הוּא אַרְיכַת הַנְּשִׁימָה, וְהוּא בְּבַחֲיִנַת "אֶרְךְ אַפִּים", דְּהִינּוּ מֵאֲרִיךְ רִיחָה. וְעַל כֵּן כְּשֶׁמִּתְאַנֵּחַ עַל הַחֲסָרוֹן וּמֵאֲרִיךְ רִיחָה, הוּא מִמְּשִׁיךְ רִיחַ הַחַיִּים לְהַחֲסָרוֹן, כִּי עֵקֶר הַחֲסָרוֹן הוּא הַסְּתַלְקוּת הַרִיחַ חַיִּים כְּנִ"ל, וְעַל כֵּן עַל דִּי הָאֲנָחָה מְשַׁלֵּם הַחֲסָרוֹן.⁴⁹

זוהי קבלת אורו של עתיקא והפנמת אורך הנשימה של אריך אנפין בגוף השבור והנאנח. זוהי רפואת הפנים שמציע לנו ר' נחמן באדרא שלו. היא נוגעת בפגום ובחסר, חשה את המיוסר והכואב ומתוך כך מציעה כלים עמוקים מעולמו של עתיק יומין.⁵⁰ הפנמת נקודת מבט זו היא צעד טרנספורמטיבי ומרפא. ואולי לכן הפך המספד למשתה, והיתה שם שמחה גדולה מאוד.

⁴⁸ ראו ליקוטי מוהרן קמא תורה סה.

⁴⁹ ראו ליקוטי מוהרן קמא, תורה ח'.

⁵⁰ על שאלת היחס בין הממד הפסיכולוגי והממד התיאוסופי בחסידות ראו מ' אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים ותל אביב, תשס"א, עמ' 407 – 424.